

МАДЭРНИЗАЦЫЯ ДВАРАНСКА-ПАМЕШЧЫЦКАЙ ГАСПАДАРКІ Ё БЕЛАРУСІ (1861–1914 гг.)

Развіццё памешчыцкай гаспадаркі ў парэформенны час працякала ў складаных, супярэчлівых сацыяльна-эканамічных і палітычных умовах. У выніку скасавання прыгону захаваліся рэшткі перажыткаў феадальнай эпохі (цераспалосіца, сервітушы, неразмежаванасць памешчыцкіх і сялянскіх зямель і г. д.), што адмоўна ўплывала на развіццё капіталізму ў аграрным сектары эканомікі. Мадэрнізацыю памешчыцкай гаспадаркі стрымлівалі наступствы паўстання 1863–1864 гг. (ваеннае становішча да канца 60-х гг., кантрыбуцыйны збор з даходаў памешчыцкіх маёнткаў, адмежаванні ў тэрытарыяльным перамяшчэнні гаспадароў і інш.). Пасля падаўлення паўстання працягвалася дыскрымінацыйная налітыка ўрада ў дачыненні да дваран рымска-каталіцкага веравызнання, што выразілася ў забароне куплі імі зямлі і набыцця яе іншым шляхам, акрамя як праз спадчыну, недапушчэнне да атрымання крэдытаў у Дваранскім пазямельным банку.

Акрамя гэтага, пераход да капіталістычнай сістэмы вядзення гаспадаркі патрабаваў наяўнасці фінансавых сродкаў, вялікай колькасці наёмных рабочых, памешчыцкіх прылад працы, цяглавай рабочай сілы, агра-тэхнічных ведаў і здольнасцей кіраваць гаспадаркай як прадпрымальніцкай справай. Зразумела, што ў першыя дзесяцігоддзі пасля скасавання прыгону такіх магчымасцей ў большасці памешчыкаў не існавала. Таму пераходнай сістэмай стала адрабочаная.

Разам з тым, у гэты час памешчыкі звярталіся і да найму рабочай сілы. Пасля скасавання прыгону наёмныя сяляне значайна апрацоўвалі памешчыцкія землі на сваіх конях і сваім інвентаром. У працэсе пралетарызацыі сяляне ўсё больш страчвалі цяглавую сілу і прылады працы. Так, у 1912 г. было зарэгістравана 19,8 % бясконных і 50,1 % аднаконных сялянскіх двароў¹. У 1907 г. у Віцебскай губерні амаль палова бяссяўных і малапаяўных сялянскіх гаспадарак зусім не мелі інвентару. «Рассялянванне» ў вёсцы прыводзіла, з аднаго боку да павелічэння колькасці асоб, якія маглі прапанаваць сябе ў якасці наёмнай рабочай сілы, а з другога — вымушала памешчыкаў павялічваць закупку сельскагаспадарчых машын.

Мадэрнізацыйны працэс у памешчыцкай гаспадарцы асабліва наглядна праявіўся ў растучым прымяненні машын і палепшаных прылад працы. Ужо ў 1879 г. у Мінскай, Гродзенскай, Магілёўскай, Віленскай і Ковенскай губернях дзейнічалі 21 прадпрыемства па выпуску сельскагаспадарчых машын. Вытворчасць выпуску гэтай прадукцыі за 4 гады (1876–1879) павялічылася ў 1,6 раза (з 107 068 да 170 738 руб.)². Але, нагледзячы на гэта, у 60–70-х гг. асноўнымі прыладамі для апрацоўкі глебы заставаліся сохі і драўляныя бароны. Менавіта ў 1878 г. у Мінскай губерні карысталіся звыш 80 % маёнткаў³.

Пералом у распаўсюджанні машын адбыўся пад уплывам аграрнага крызісу, а таксама далейшай пралетарызацыі сялянства. У сярэдзіне 90-х гг., па даных Міністэрства земляробства Беларусі па распаўсюджанні палепшаных прылад працы змянілася на 2-ім месцы пасля Наварасіі. У памешчыкаў яны

¹ Экономика Белоруссии в эпоху империализма / под ред. Г. Т. Коваленко. Минск, 1963. С. 131.

² Историко-статический обзор промышленности России. СПб., 1883. Т. 1. Отд. 1. С. 114.

³ Шабуня К. И. Аграрный вопрос и крестьянское движение в Белоруссии в революцию 1905–1907 гг. Минск, 1962. С. 52.

апладалі 54–86 %⁴. У 1910 г. у Беларусі на кожны маёнтак пры-
шлася ў сярэднім 5 жалезных плугоў і 5,5 іншых палепшаных
прылад працы і машын.

Механізацыя сельскай гаспадаркі спрыяла пад'ёму прадук-
цывасці працы і пашырэнню вытворчасці. Машына аказ-
валася рэнтабельнай толькі пры вялікай колькасці зямлі.
Імунны выкарыстоўваліся ў асноўным у буйназемельных
памешчыкаў. Прымяненне машын садзейнічала пашырэнню
внутранага рынку, стымулявала развіццё прамысловасці, па-
вплічвала патрэбы на кваліфікаваных сельскагаспадарчых ра-
бочых. Машынная праца выцясняла апрацоўкі, якія з'яўляліся
нормамам на шляху капіталістычнага прагрэсу.

Прымяненне палепшаных прылад працы і машын было
цесна звязана з укараненнем шматпольных севазваротаў.
У першыя парэформенныя дзесяцігоддзі панавала трохпол-
ле. В. П. Панюціч указваў, што з 295 валасцей сучаснай тэры-
торыі Беларусі памешчыкі практыкавалі шматполле толькі
у 49 валасцях, ці 14,7 %⁵. У далейшым развіццё капіталізму
павялічыла памешчыкаў пераходзіць да шматпольнай сістэмы.
Аграрны крызіс паскорыў гэты працэс. Важнае значэнне на-
давала пашырэнню пасаваў бульбы і кармавых траў. Так,
у 90-х гг. у памешчыкаў Мінскай губерні практыкаваліся 4-
польныя севазвароты. Гэта тычылася ў асноўным буйных
памешчыкаў⁶. Распаўсюджванне шматпольнай сістэмы,
павялічэнне бульбянога палетку, патрабавала прымя-
нення штучных угнаенняў. Амаль да канца XIX ст. сустракалі-

⁴ *Литвинский В. П.* Развитие капитализма в сельском хозяйстве Белоруссии (вторая половина XIX в.). Минск, 1971. С. 74.

⁵ *Панютич В. П.* Соотношение систем земледелия в помещичьем хозяйстве Белоруссии в 60–70-е годы XIX в. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. Киев, 1979. С. 246.

⁶ Сельскохозяйственные и статистические сведения по материалам, полученным от хозяев. СПб., 1906. Вып. XII. С. 277.

ся спарадычныя звесткі аб унясенні памешчыкамі штучна ўгнаенняў. Сітуацыя пачала мяняцца ў пачатку ХХ ст. Іа за 1913 г. у параўнанні з 1912 г. у Віцебскай губерні продаж штучных ўгнаенняў адпавядаў звыш 80 % (з 90,8 тыс. пуд. у 1912 г. да 166,7 тыс. пуд.)⁷. З 1905 да 1913 г. толькі Мінскі земляробчы сіндыкат павялічыў продаж ўгнаенняў у 8 разоў (з 24 020 пуд. у 1905 г. да 190 614 руб.). Галоўнымі пакупнікамі з'яўляліся буйныя памешчыцкія землеўласнікі⁸. Прымяненне штучных, нароўні з натуральнымі ўгнаенняў спрыяла павышэнню ўраджайнасці і таварнасці памешчыцкіх маёнткаў.

Мадэрнізацыя ў земляробстве суправаджалася пашырэннем пасяўной плошчы, павелічэннем сельскагаспадарчай вытворчасці. Пасевы збожжавых паступова выцягнуліся іншымі культурамі. Важнае месца адводзілася вырошчванню бульбы для харчовага, тэхнічнага і кармавога выкарыстання. Прычым наглядаўся працэс спецыялізацыі розных галін гандлёвага земляробства. Гэта паслужыла перадумовай для ўтварэння буйных спецыялізаваных гандлёва-капіталістычных памешчыцкіх гаспадарак, якія арыентаваліся, у прыватнасці, на вырошчванне бульбы.

Нягледзячы на значнае скарачэнне дваранска-памешчыцкага землеўладання, у пачатку ХХ ст. агульныя плошчы пасевамі бульбы павялічваліся. Бульбяны клін у 1900 г. у 5 вядзеных губернях складаў 133,8 тыс. дзесяцін зямлі, а ў 1913 г. — 204,9 тыс. дзесяцін. Удзельная ж вага бульбы ў агульным пасеве складала ў 1900 г. 9,8, а ў 1913 — 15,4 %⁹. Гэта сведчыць аб тым, што прыватныя ўласнікі, галоўным чынам памешчыкі, нягледзячы на пераход значнай часткі зямлі ў рукі сялян, імкнуліся

⁷ Витебский вестник. 1914. 21 февр.

⁸ Вельяминов-Зернов А. В. Деятельность сельскохозяйственных складов в Минской губернии за 1911–1913 гг. Минск, 1914. С. 13.

⁹ Экономика Белоруссии в эпоху империализма / под ред. Г. Т. Ковалевского. Минск, 1963. С. 138–139.

Трымаць ворныя землі, пераходзілі да шматпольнай сістэмы папашт скарачэння папару і некаторых традыцыйных збожжаў і культур, якія давалі меншы прыбытак.

Пераход да бульбаводства спрыяў адказу памешчыкаў ад шматпольнай сістэмы і пераходу да шматпольнай, што само па сабе забяспечвала павелічэнне ўраджайнасці ўсіх культур. Ячмя і драўляная барана сталі непрыдатнымі для падрыхтоўкі і працоўкі глебы. Таму спатрэбіліся плугі, жалезныя бароны, бульбыватары, акучнікі, глебапаглыбнікі, бульбакапалкі і іншыя прылады працы.

Пашыранае вырошчванне бульбы вымагала і больш ашчадных адносін да зямлі. Памешчыкі вымушаны былі, з аднаго боку, павялічваць статкі жывёлы для атрымання арганічнага ўгнаення, а з другога — усё гэта садзейнічала далейшаму зніжэнню жывёлагадоўлі ў краі.

Важнае значэнне для развіцця памешчыцкай гаспадары мела травасеянне, якое становілася неабходнай састаўной часткай гандлёвай жывёлагадоўлі. За другую палову XIX ст. былі толькі разрозненыя звесткі аб травасеянні. Яны тычацца ў асноўным найбольш буйных, паказальных памешчыцкіх гаспадарак. Значнае паскарэнне травасеяння наглядалася ў пачатку XX ст. У 5 заходніх губернях пасяўная плошча пад травамі з 1901 да 1912 г. павялічылася ў 2 разы, у 50 губернях Іўрапейскай Расіі — толькі ў 1,76 раза¹⁰.

Развіццё жывёлагадоўлі ў памешчыцкай гаспадарцы ў парэформенны перыяд з'яўлялася непасрэдным вынікам прыстаўвання яе да патрабаванняў рыначнай эканомікі. У Беларусі жывёлагадоўля з'яўлялася важнай галіной сельскай гаспадаркі. Яна была цесна звязана з земляробствам. Жывёлагадоўля аб'яснечвала палі ўласнікаў арганічным угнаеннем, цягла-

¹⁰ *Литинский В. П.* Столыпинская аграрная реформа в Белоруссии. Минск, 1978. С. 168.

вай сілай (коні і валы), прадуктамі харчавання (мяса, малако тлушч), сыравінай для прамысловасці. Значная частка жывёлы і прадуктаў жывёлагадоўлі паступала на рынак.

Акрамя дваран-памешчыкаў і сялян, коні знаходзіліся ў ўласнасці і іншых саслоўяў. У цэлым жа ў парэформенны перыяд наглядаўся значны прырост коней у беларускіх губернях. Іх колькасць з 1864 да 1900 г. павялічылася на 707,1 тыс. галоў, альбо ў 1,8 раза. Праўда, з 1900 да 1912 г. наглядалася нязначнае скарачэнне пагалоўя коней — на 43,1 тыс.¹¹. Такі ж працэс наглядаўся і ў дваранскай конегадоўлі. З 1888 да 1900 г. колькасць коней у дваран, якія пражывалі ў сельскай мясцовасці, павялічылася на 15 430, альбо на 15,2 %. З 1900 да 1906 г. адбываецца рэзкае памяншэнне — на 12 021 галоў (10,3 %), а да 1912 г. колькасць коней у дваран павялічылася на 4579 галоў (4,4 %). Не паддалася ніякім хібам дваранскае конеўладанне толькі ў Мінскай і Гродзенскай губернях. Тут адбываўся яго ўстойлівы рост¹².

Коні як рабочая жывёла ў сельскай гаспадарцы з'яўляліся адным з асноўных сродкаў вытворчасці. Памешчыкі імкнуліся набыць найбольшую колькасць коней для сельскагаспадарчых работ. У прыватным сектары ім належала прыкладна адна трэць усіх коней, хаця доля іх з 1888 да 1912 г. некалькі паменшылася (на 2,0 %). Пры гэтым неабходна мець на ўвазе, што памесныя дваране з 1877 да 1905 г. страцілі 906,5 тыс. дзесяцін зямлі, у той час як асабістая прыватная зямельная ўласнасць і іншых саслоўяў за гэтыя гады павялічылася на 1028,8 тыс. дзесяцін, альбо ў 2,3 раза¹³. Такім чынам, колькасць коней у дваран у разліку на зямельную плошчу павялічвалася хутчэй,

¹¹ Жытко А. П. Дваранства Беларусі перыяду капіталізму. 1861–1914 гг. Мінск, 2003. С. 56.

¹² Жытко А. П. Дваранства Беларусі перыяду капіталізму. 1861–1914 гг. Мінск, 2003. С. 57.

¹³ Жытко А. П. Дваранства Беларусі перыяду капіталізму. 1861–1914 гг. Мінск, 2003. С. 58.

чым у прадстаўнікоў іншых саслоўяў. Гэта сведчанне таго, што ў памешчыцка-дваранскай гаспадарцы паступова ўкаранялася капіталістычная сістэма, якая выцясняла адработачную.

Калі ў дарэформенныя гады памешчыкі стваралі конныя заводы для вырошчвання звычайна коней бегавых альбо іншых парод (як хобі), то ў канцы XIX — пачатку XX ст. гэта выклікалася вытворчай неабходнасцю.

Такім чынам, пераход у сельскай гаспадарцы ад ручной працы (асабліва пры пасеве і ўборцы ўраджаю і яго апрацоўцы) да машыннай на коннай цязе не мог не паўплываць станоўча на паліпшэнне дваранска-памешчыцкай конегадоўлі і наадварот — усё гэта спрыяла павышэнню прадукцыйнасці працы.

Важную ролю ў памешчыцкай гаспадарцы іграла развядзенне буйной рагатай жывёлы. У 60–70-х гг. частка яе (валы) шыкарыстоўвалася ў якасці цяглавай сілы і ў гандлі мясам. У далейшым коні выціснулі валоў і іх удзельная вага ў памешчыцкай гаспадарцы да канца XIX ст. складала нязначную частку. Асаблівую каштоўнасць мелі каровы. Буйная рагатая жывёла выкарыстоўвалася для атрымання арганічнага ўгнаення, мяса і малочных прадуктаў, якія паступалі на продаж.

З 1856 да 1911 г. статак буйной рагатай жывёлы ў 5 заходніх губернях павялічыўся з 1567,7 тыс. да 3217,8 тыс. галоў, ці больш як у 2 разы. Асабліва гэта тэндэнцыя адлюстравалася на колькасці і якасці кароў. Так, з 1856 да 1911 г. статак дойных кароў у краі навялічыўся на 1080,2 тыс. галоў, альбо ў 3 разы. Шайбольшы прырост наглядаўся ў Мінскай — на 255,9 % і Віленскай губ. — на 228,2 %, а найменшы — у Магілёўскай — 142,8 %. Акрамя гэтага, калі ў 1856 г. у Еўрапейскай Расіі на 100 жыхароў прыходзілася 12,6 дойных кароў, а ў 5 заходніх губернях — 12,3, то ўжо ў 1911 г. гэтыя суадносіны раўняліся 9,6 і 14,5 адпаведна¹⁴.

¹⁴ *Жытко А. П.* Дваранства Беларусі перыяду капіталізму. 1861–1914 гг. Мінск, 2003. С. 65, 66.

Адным з кірункаў развіцця жывёлагадоўлі з'яўлялася малочнатаварная вытворчасць. Але ў першыя дзесяцігоддзі пасля скасавання прыгону яна, як і іншыя галіны памешчыцкай гаспадаркі, прыйшла ў заняпад. Статкі пародзістых кароў пачалі меншыліся, таму што цяпер для іх дагляду патрабаваліся значныя сродкі (павышэнне кошту рабочай сілы, няздольнасць большасці памешчыкаў арганізаваць гаспадарку ў новых умовах, памяншэнне абаротнага капіталу, кантрыбуцыі і г. д.). У архіўных крыніцах, справаздачах губернатараў, навуковых даследаваннях таго часу мы знаходзім толькі фрагментарныя звесткі аб тым, што ў таго ці іншага памешчыка арганізавана правільная сістэма малочнатаварнай вытворчасці. Па сутнасці ў гэтыя гады былі толькі асобныя аазісы, дзе ў гаспадарках утрымліваліся высокапародзістыя малочныя каровы ці арганізавана праводзіліся селекцыйныя мерапрыемствы па ўдасканаленні мясцовай пароды буйной рагатай жывёлы. У цэлым жа ў 60–70-х гг. жывёлагадоўля ў памешчыцкіх гаспадарках Беларусі, а тым больш у сялянскіх, насіла «гнаявы» характар, для якой непатрэбны былі пародзістыя каровы, выдаткі на ўтрыманне якіх былі значна большымі. Толькі з пачаткам аграрнага крызісу, ростам гарадскога насельніцтва, пабудовай новых чыгунак, шашэйных дарог, прамысловым уздымам 90-х гг. у памешчыцкай гаспадарцы наглядаўся паступовы пераход да малочнатаварнай вытворчасці як адной з галоўных галін.

Для паляпшэння статка дойных кароў у 80–90-х гг. у буйных памешчыцкіх маёнтках усё часцей засноўваліся «заводы» па развядзенні замежных парод. Абзавядзенне памешчыкамі замежнай буйной рагатай жывёлай спрыяла не толькі распаўсюджанню яе ў іншых гаспадарках, але і правядзенню селекцыйнай работы шляхам скрэшчвання з мясцовай беларуска-літоўскай пародай. Адным з вядомых селекцыянераў і напулярызатараў беларуска-літоўскай пароды ў Беларусі з'яўляўся ўладальнік маёнтка Ігнацічы, дваранін В. Ельскі.

У 1914 г. на Усерасійскай выставе ў Маскве ўпершыню была прадстаўлена беларуска-літоўская парода кароў.

У пачатку XX ст. памешчыкі пачалі арганізоўваць кантрольныя саюзы з мэтай селекцыі кароў. У 1912 г. быў створаны Гродзенскі саюз жывёлаводаў і жывёлазаводчыкаў, да якога ў 1913 г. далучыліся памешчыкі Сувалкаўскай губерні і часткі Віленскай губерні. Пад кантролем саюза знаходзілася 1 тыс. галоў рагатай жывёлы. Савет саюза вырашыў правесці масавае абследаванне парод буйной рагатай жывёлы Гродзенскай губерні і адкрыць курсы даглядчыкаў жывёлы ў маёнтку Асгравок каля Гродна¹⁵. Да 1914 г. у Мінскай губерні былі запланаваны 3 памешчыцкія і 1 сялянскі кантрольныя саюзы ўладальнікаў толькі беларуска-літоўскай пароды жывёлы¹⁶. У маі 1914 г. быў створаны Магілёўскі губернскі кантрольны саюз¹⁷.

Паляпшэнне статка дойных кароў не магло не адбіцца на павышэнні ўдоўж. Калі ў 60–70-х гг. памешчыцкія каровы ў сярэднім у год давалі 20–60 вёдзер малака, у 90-х — да 70, то ў 1910–1914 гг. толькі ад адной беларуска-літоўскай каровы надойвалі 130 вёдзер пры тлустасці 4,23 %¹⁸. У першае дваццацігоддзе пасля скасавання прыгону ў тых нязначных па колькасці маёнтках, дзе ўтрымліваліся дойныя каровы, малако перапрацоўвалася ў асноўным на масла і сыры. З канца XIX ст. з'явілася магчымасць пастаўляць ужо малако, смятану, вяршкі на вялікую адлегласць ад раёнаў іх вытворчасці. Справа ў тым, што на чыгунках Беларусі з'явіліся спецыяльна абсталяваныя вагоны-лядоўнікі.

Аб паступальным развіцці малочнатаварнай гаспадаркі ў пачатку XX ст. сведчыць і той факт, што сельскагаспадарчыя гаварысты, а пазней землеўпарадкавальныя камісіі і земст-

¹⁵ Обзор Гродненской губернии за 1913 г. Гродно, 1914. С. 103, 104.

¹⁶ Вестник Минского губернского земства. 1914. № 7. С. 32.

¹⁷ Вестник Могилевского губернского земства. 1914. № 10. С. 40.

¹⁸ Ветеринарная хроника Витебской губернии. 1913. № 3–4. С. 12.

вы пачалі ствараць школы, праводзіць курсы па падрыхтоўцы спецыялістаў малочнай вытворчасці. Аб інтэнсіфікацыі развіцця малочнай гаспадаркі сведчаць і тыя факты, што на мешчкікі ў пачатку XX ст. імкнуліся адкрыць лаўкі, саюзы па збыце і склады малочнай прадукцыі. Так, Мінскім таварыствам сельскай гаспадаркі быў створаны склад малочных прадуктаў у Варшаве, а Магілёўскім — у Кіеве. Пры гэтым, калі да 1902 г. збыт прадуктаў ішоў у асноўным за мяжу, то цяпер прадукты малочнай жывёлагадоўлі пераважна збываліся ў імперыі, дзе даходы перавышалі амаль у 1,5 раза ад замежнага продажу. У 1902 г. у Мінску арганізавалася таварыства па збыце малочнай прадукцыі¹⁹.

Перапрацоўка малочнай прадукцыі натрабавала ўдасканалення абсталявання і заснавання масларобчых і сыранічных заводаў. Да 80-х гг. у крыніцах утрымліваюцца адрывчастныя звесткі аб іх існаванні. Звычайна масла і сыры выраблялі прымітыўным спосабам. Першыя заводы з сепаратарамі і іншымі прыстасаваннямі пападаюць у афіцыйную статыстыку з пачатку 80-х гг. Так, у 1883 г. зафіксаваны адзін такі завод з 2 рабочымі, які даваў прадукцыі на 3 тыс. руб. у год. У Гродзенскай губерні іх налічвалася 7 з колькасцю рабочых 50 чал., але сума вытворчасці складала толькі 5 650 руб.²⁰. Відаць, што большасць такіх невялікіх заводаў у пачатку XX ст. была скапцэнтравана ў Гродзенскай губерні. Так, у 1912 г. тут дзейнічалі 27 заводаў па вытворчасці масла і сыру, якія вырабілі прадукцыі на 44,1 тыс. руб. У гэтым жа годзе ў Магілёўскай губерні 7 заводаў з 22 рабочымі далі прадукцыі на суму 15,5 тыс. руб. Зразумела, гэта былі найбольш вядомыя заводы з парамі і катламі. Тыя ж маёнткі, дзе выраблялі масла і сыры з дапамогай механічных сепаратараў, прэсаў і г. д., не ўключаліся

¹⁹ Молочное хозяйство. 1903. № 1. С. 8.

²⁰ Памятная книжка Гродненской губернии на 1885 год: в 2 ч. Гродно, 1884. Ч. 2. С. 61.

афіцыйную статыстыку. Так, па даных Віленскага статка-штэта, у губерні ў 1909 г. дзейнічала ўсяго 2 заводы, якія вырабілі прадукцыі толькі на 2 600 руб. У той жа час у беларускіх паведах гэтай губерні ў 1909 г. было выраблена масла на суму 78 736 руб., а сыру — на 43 702 руб., што разам склала 122 438 руб.²¹ Такім чынам, статыстыка масларобчых і сыраварных заводаў не адлюстроўвае ўзроўню развіцця малочнай гаспадаркі. Разам з тым, яна з'яўляецца сведчаннем тэхнічнага прыгрэсу, які адбываўся ў гэтай сферы.

Арыентацыя памешчыцкай гаспадаркі на малочную вытворчасць мела вынікам не толькі павышэнне таварнасці гаспадарак, далейшае развіццё ўнутранага і знешняга гандлю, але і спрыяла інтэнсіфікацыі ўсёй сельскагаспадарчай вытворчасці.

Важнай галіной развіцця памешчыцкай жывёлагадоўлі з'яўлялася свінаводства. Неабходна адзначыць, што ў першыя дзесяцігоддзі пасля скасавання прыгону памешчыцкае гандлёвае свінаводства не атрымала значнага развіцця. Свінні звычайна разводзіліся для задавальнення асабістых патрэб уласнікаў маёнткаў, а прырост у свінаводстве ішоў галоўным чынам за кошт сялянскіх гаспадарак. У цэлым жа ў парэформенныя гады тэмпы развіцця свінагадоўлі былі высокімі. Колькасць свіней у 5 заходніх губернях з 1856 да 1911 г. павялічылася з 949,3 тыс. да 2 108,4 тыс. галоў, альбо ў 2,2 раза. Найбольшы прырост прыпадаў на Мінскую і Гродзенскую губерні (у 2,7 і 2,5 раза адпаведна). У Мінскай губерні быў зафіксаваны найбольшы абсалютны лік свіней (643,8 тыс. галоў, ці 30,5 % ад агульнай колькасці), а найменшы — у Віцебскай губерні (309,4 тыс. галоў, ці 14,7 %)²².

²¹ Жытко А. П. Дваранства Беларусі перыяду капіталізму. 1861–1914 гг. Мінск, 2003. С. 74.

²² Жытко А. П. Дваранства Беларусі перыяду капіталізму. 1861–1914 гг. Мінск, 2003. С. 75.

У 1911 г. у Еўрапейскай Расіі і Польшчы па колькасці свінняў у разліку на 100 жыхароў першае месца займала Курляндская губерня (22,9), другое — Гродзенская (22,5), трэцяе — Мінская (22,4). На 10-м месцы знаходзілася Магілёўская губерня (17,7), на 11-м — Віцебская (16,7) і на 14-м — Віленская губерня (15,9). Па 50 губернях Еўрапейскай Расіі прыходзіліся 10, а з Царствам Польскім — толькі 9,6 свінняў на 100 жыхароў²³. Такім чынам, Беларусь у пачатку ХХ ст. пераўтварылася ў рэгіён высокаразвітай свінагадоўлі.

Зразумела, што памешчыкі займаліся не спажывенкай а гандлёва-прадпрымальніцкай свінагадоўляй. Гэтаму садзіліся нічала і кан'юнктура цэн на рынках як на свіное сала, так і на мяса. У прыватнасці, з канца ХІХ ст. да 1911 г. цэны на свіное мяса ў 5 паўночна-заходніх губернях выраслі ў сярэднім у 1,5 раза. Найбольш высокія цэны за 1 пуд мяса былі ў Гродзенскай (615 кап.) і Мінскай (540 кап.) губернях. У цэлым жа кошт беларускага мяса ў 1911 г. складаў 542 кап. за пуд, а ў Еўрапейскай Расіі ў цэлым — толькі 474 кап.²⁴.

Прагрэс у развіцці памешчыцкай свінагадоўлі не мог быць магчымым без пашырэння і ўдасканалення кармавой базы. Гэта было звязана з павышэннем ураджаяў традыцыйных збожжавых культур, асабліва бульбы. У пачатку ХХ ст. на рост ураджалоў памешчыцкіх свінняў станоўча ўплывала і развіццё малочнай гаспадаркі. Адноўд ад перапрацоўкі малака такім чынам ішлі на корм свінням. Такім чынам, прагрэсіўныя працэсы ў земляробстве, агракультуры і таварнай жывёлагадоўлі знаходзіліся ва ўзаемасувязі і станоўча ўплывалі на развіццё сельскай гаспадаркі ў цэлым.

²³ Жытко А. П. Дваранства Беларусі перыяду капіталізму. 1861–1914 гг. Мінск, 2003. С. 75.

²⁴ Жытко А. П. Дваранства Беларусі перыяду капіталізму. 1861–1914 гг. Мінск, 2003. С. 77.

Немалаважнае значэнне ў жывёлагадоўлі Беларусі займала свінкагадоўля. На тэрыторыі краю разводзіліся мерыносавыя свінкі ў дваран-памешчыкаў, за выключэннем Слонімскага павету, дзе ў сялян іх было 520 галоў, а таксама непародзістыя, пубашэрсныя як у сялянскіх, так і памешчыцкіх гаспадарках. У многіх уладальніцкіх маёнтках танкарунная авечкагадоўля была даволі буйной сельскагаспадарчай галіной. Звычайна іх утрымлівалася ад 300 да некалькі тысяч авечак. У другой палове XIX ст. статкі менш чым у 300 галоў сустракаліся вельмі рэдка, паколькі ў такіх выпадках значна ўзрасталі выдаткі на іх утрыманне. Па падліках В. П. Панюціча, у першай палове 1800-х гг. з 22 абследаваных эканомій Беларусі, дзе ўтрымлівалі мерыносаў, у 12 з іх налічвалася звыш 1 тыс. галоў, у 9 — ад 100 да 1 тыс. У канцы 90-х гг. з 25 уладальніцкіх мерыносавых гаспадарак краю ў 11 было звыш 1 тыс. авечак, у 12 — ад 100 да 1 тыс., і ў 2 — да 300. Найбольш вядомымі і буйнымі эканоміямі, дзе вырошчваліся мерыносавыя авечкі ў Беларусі, былі маёнткі Свіслач гр. Пуслоўскага Гродзенскага, Шчорсы гр. Храптовіча Навагрудскага, Парэчча Скірмунта Пінскага паветаў. Хаця гэтыя мерыносавыя «заводы» захаваліся і ў пачатку XX ст., але роля танкаруннай авечкагадоўлі няўхільна зніжчалася. Аб гэтым сведчыць як агульнае скарачэнне колькасці мерыносаў (з 449,0 тыс. у 1864 г. да 103,1 тыс. у 1911 г., г. зн. ў 4,4 раза). Да пачатку Першай сусветнай вайны колькасць танкарунных авечак пачала рэзка памяншацца. Калі ў 1911 г. у Гродзенскай губ. налічвалася 73,7 тыс. мерыносаў, то ўжо ў 1913 г. — толькі 22,2 тыс. У Мінскай губ. у 1913 г. — 6,3 тыс. супраць 27,6 тыс. у 1910 г.²⁵ Адказ памешчыкаў ад гэтай галіны жывёлагадоўлі быў выкліканы эканамічнай немэтазгоднасцю. У першае, узмацнілася канкурэнцыя як на сусветным, так і на

²⁵ Жытко А. П. Дваранства Беларусі перыяду капіталізму. 1861–1914 гг. Мінск, 2003. С. 166, 169.

расійскім рынку на танкарунную воўну, а па-другое, буйная гатая жывёлагадоўля з яе малочнай накіраванасцю і сінтэза доўля сталі больш выгаднымі галінамі прыкладання капіталізму.

Акрамя сельскай гаспадаркі, значную ўвагу памешчыкі надавалі прамысловай вытворчасці. У сувязі з рэформай 1861 года ўсе прадпрыемствы, заснаваныя на нрмысловай працы, закраліся альбо былі пераведзены на вольнанаёмную працу. Прамысловасць атрымала неабмежаваныя рэзервы асабіста вольнай рабочай сілы з ліку абеззямеленых і пралетарызаваных сялян, а таксама рынак для збыту прадукцыі, які пастаянна пашыршася і паглыбляўся ў ходзе разбурэння натуральнай і паўнатуральнай памешчыцкай і сялянскай гаспадарак. Развіццю памешчыцкай прамысловасці садзейнічала будаўніцтва чыгунак і шашэйных дарог, павелічэнне попыту на лесаматэрыялы, прадукты хімічнай прамысловасці, якая працавала на мясцовай сыравіне, на спірт і інш. Па няпоўных і супярэчлівых даных колькасць дваранска-памешчыцкіх цэнзавых прадпрыемстваў пастаянна павялічвалася. Так, у 60-х гг. XIX ст. у 35 беларускіх паведах дзейнічалі 94 дваранскія мануфактуры і фабрыкі, 8,3 % ад іх агульнай колькасці. У 1901 г., па нашых надліках, толькі фабрык і заводаў у руках дваран было 454, што складала прыкладна 53 % ад іх агульнай колькасці, а ў 1913 г. — 615, альбо 48,0 %. Такім чынам, з 60-х гг. XIX ст. да 1913 г. колькасць дваранска-памешчыцкіх прадпрыемстваў цэнзавай прамысловасці павялічылася ў 6,5 раза, але доля іх сярод іншых саслоўяў паменшылася ў 1,7 раза²⁶. Гэта азначае, што чыста буржуазная прамысловасць развівалася больш хуткімі тэмпамі, чым прамысловасць абуржуазіўшыхся памешчыкаў.

Адной з важкіх галін прамысловай вытворчасці ў памешчыцкіх гаспадарках было вінакурства, цесна звязанае з жы-

²⁶ Жытко А. П. Дваранства Беларусі перыяду капіталізму. 1861–1914 гг. Мінск, 2003. С. 172–173.

чашыдоўляй і земляробствам. Вінакурства давала спірт, які нялікі збыт, і барду на адкорм жывёлы. Бровары ў Беларусі адносяліся да трэцяй і другой катэгорыі, гэта значыць, былі пераважна лёгкімі (85,7 %) і сярэднімі (14,3 %), на апошніх вытворчасць бязводнага спірту не дасягала 40 000 вёдзер у год. Звышні на вінакурных заводах былі задзейнічаны 1 магістр і 5–7 рабочых у рэдкім выключэннем — 12–18) рабочых. У адпаведнасці з дэцымі за 1890 г. на 376 дзеючых заводах у 5 заходніх губерняў працавала 2 900 рабочых, альбо ў сярэднім па 7–8 чалавек на кожным з іх. Па шэрагу прычын колькасць бровараў у першыя 40 гадоў пасля рэформы 1861 г. паступова скарачалася. Пачынаючы з пачатку XX ст. наглядаўся рост колькасці вінакурных заводаў. У 5 паўночна-заходніх губернях яна павялічылася з 428 у 1899/1900 г. да 574 — у 1906/1907 г. і да 628 — у 1910/1911 г., альбо ў 1,47 раза ў параўнанні з 1899/1900 г., а вытворчасць спірту — у 1,74 раза. Гэта сведчанне далейшага ўзбуйнення як самаго заводаў, так і ўдасканалення тэхналагічных працэсаў. Так, у Гродзенскай губерні за 1900–1913 гг. былі заснаваны 33 новыя бровары, аснашчаныя новым абсталяваннем, што складала 33 % ад усіх дзеючых²⁷.

Сыравінай для вінакурства з'ўляліся хлебныя прыпасы і бульба. Да 1881/1882 г. большасць спірту выкурвалася са збожжавых культур, але з адзначанага часу бульба паступова пачала іх выцясняць. Было ўстаноўлена, што выхад спірту з 1 дзес. пасеву бульбы быў значна большы ў параўнанні з 1 дзес. збожжавых. Так, з 1 дзес. жыта выхад бязводнага спірту складаў 26,3 вядра, а бульбы — 78,9 вядра, ці ў 3 разы больш²⁸. Пераход да бульбы, як галоўнага сыравіннага матэрыялу, азначаў не

²⁷ Жытко А. П. Дваранства Беларусі перыяду капіталізму. 1861–1914 гг. Мінск, 2003. С. 179–181.

²⁸ Сборник сведений по истории и статистике внешней торговли / под ред. В. И. Покровского. СПб., 1902. С. 105.

толькі далейшую камерцыялізацыю вінакурнай вытворчасці, але і капіталізацыю земляробства.

Падводзячы вынікі, неабходна адзначыць, што памешчыцкае прадпрыемства Беларусі ў парэформенны перыяд у сацыяльна-эканамічным плане з'яўлялася адлюстраваннем агульнага працэсу мадэрнізацыі памешчыцкай гаспадаркі на рыначных пачатках. Пасля скасавання прыгону памешчыцкая гаспадарка працягвала называцца дваранскай толькі па іх сааслоўнай прыналежнасці. Што тычыцца яе вытворча-эканамічнага характару, то яна амаль ва ўсім адпавядала рыначным патрабаванням. Гэта азначае, што ад феадальнага мінулага ў арганізацыі дваранска-памешчыцкай гаспадаркі ўвогуле нічога не засталася, а сама яна пераўтварылася ў капіталістычную. І гэта неабвержнае сведчанне таго, што дваранства ў парэформенны перыяд не з'яўлялася натуральным праціўнікам новага, буржуазнага ладу. Акрамя гэтага, буйныя памешчыцкія гаспадаркі ў сваёй большасці выступалі цэльным арганічным комплексам, які ўключаў у сабе не толькі сельскагаспадарчыя вытворчасць як такую, але і прамысловую разам з гандлем.